

TIMÁR PÉTER
AZ EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEKRŐL

Az egyházlátogatás (*canonica visitatio*) intézménye a katolikus egyházban kialakult ellenőrzési forma. Maga a püspöki cím (episzkoposz) jelentése is „felügyelő”. A VI. században zsinat intézkedett, hogy a látogatást évente egyszer kell teljesíteniük a püspököknek, s ennek során ki kell kérdezniük a papot, hogy miképpen szolgáltatta ki a keresztséget és a misét, miként folynak a dolgok a gyülekezetben; oktatják-e a tudatlanokat, amint a régi kánonok elrendelik.¹ Az egyházlátogatás rendjét újra a tridenti zsinat állapította meg, de ez már a reformáció korára esik.

A püspökök, illetve később már csak a főesperes által végzett látogatásról készült jegyzőkönyvek eredeti változatai, a valószínűleg helyszínen kiállított adatgyűjtő lapok az egyházi levéltárakban nagyon töredékesen maradtak fenn. A ma egyházlátogatási jegyzőkönyv néven ismert iratok ezeknek másolatai, és kötetes formában találhatóak. E rendezett másolatok a XVIII. század elejétől valamennyi püspöki székhelyen csaknem folyamatosan sorakoznak.²

A legelső egyházlátogatási jegyzőkönyv Magyarországról a XIV. század végéről ismert, 1397-ből maradt fenn másolatban, s az esztergomi káptalan jövedelmeinek és statutumainak összeírását tartalmazza, és a káptalanhoz tartozó prépostságok; apátságok és egyházak leírása során fontos topográfiai adatokat közöl Esztergomról.³

Az idők folyamán a vizitációs jegyzőkönyvek tartalma és terjedelme fokozatosan bővül. Itt kell megjegyeznünk, hogy az egyháztörténetírásunk területén mutatkozó, török hódoltság kori hézagot jelentősen kitölthetjük a dica-jegyzékekhez csatlakozó, 1540-es, 1550-es években készült parochia-összeírásokkal, amelyek a még királynak adózó, vagyis a reformációra át nem tért papok jegyzékének foghatók fel,⁴ továbbá a török defterekben szereplő templomadókkal,⁵ és nem utolsósorban az egyházlátogatási jegyzőkönyvekkel. A XVI. század végétől van tudomásunk arról, hogy az egyházlátogatások nagyjából öt-tíz évenként történtek, mert a fennmaradt jegyzőkönyvekben gyakran utalnak a korábbi jegyzőkönyvekben rögzített állapotokra.

Meglepő tapasztalat, hogy az eddigi egyháztörténeti, főleg katolikus szemléletű munkák teljesen mellőzik a más vallású egyházaknál fellelhető, részben retrospektív

¹ SZUHAY BENEDEK: Az egyházlátogatás. Miskolc 1900. 19.

² Röviden a vizitációs jegyzőkönyvekről: SZÉKELY LÁSZLÓ—BOGNÁR ANDRÁS: Az egyházi évkönyvek a helytörténeti munkában. Könyvtáros 30 (1980) 530—531.

³ KOLLÁNYI FERENC: *Visitatio capituli e. m. strigoniensis anno 1397.* Történelmi Tár 1901. 71—106., 239—272.

⁴ KARÁCSONYI JÁNOS—RAPAICS RAIMUND—LUKCSICS JÓZSEF (szerk.): Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából IV. kötetében (Bp., 1909.) számos vármegye adózó plébánosairól közöl jegyzéket.

⁵ GYÖRFFY LAJOS: Adatok az Alföld török kori történetéhez. Szolnok 1956. A defterösszeíró, ahol templomot látott, még külön 50 akcse templomadót is kivetett. L. KÁLDY-NAGY GYULA: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. 44. A budai beglerbégység területéről az 1558. évi összeírás szerint 4100 akcse, 1559-ben 12 849 akcse templomadó gyűlt össze (KÁLDY-NAGY: i. m. 72.).

adatokat. A református és evangélikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek szinte teljesen ismeretlenek a kutatás előtt, holott szép számmal akadnak köztük XVI—XVII. századiak. Megjegyezzük, hogy lényegében semmiben sem különböznek a katolikus canonica visitatióktól, de javarészt magyar, vagy kevert magyar—latin nyelven íródtak.

Az egyik XVII. századi, a Dunántúl több megyéjét magában foglaló jegyzőkönyv, amelyet evangélikus püspökök a hozzájuk tartozó egyházakról saját kezűleg készítettek,⁶ részletes leírást ad a templomokról és felszerelésükről, az egyház jövedelmeiről, amelyeket a helyszínen tett tanúvallomásoknak a jegyzőkönyvbe foglalásával igyekeztek hitelesíteni. Feltünteti a tanúk nevét, végzettségét. Tájékozódhatunk a lelkes kötelességeiről és a szolgáltatásokért kapott fizetés módjairól; továbbá a parochiális házról, az iskolaépületről, az iskolamesterekről és fizetésükről, a harangozó jövedelméről, a prédikátor magaviseletéről — híveinek véleményével alátámasztva. Az adatok jelentős része, mint kitűnik, gazdasági jellegű, s ez a későbbiekben is így van. További értékes információt nyújt a hegyvámok, a szőlők és egyéb, földműveléssel kapcsolatos tevékenységek említése, a zsellérek száma; a különböző mesteremberek felsorolása.

Rendszerint apró részletekig terjedő leírás van a parochiák szántóföldjeiről, kaszálóiról, szőlőiről, azok elhelyezkedéséről, számos helynévvel fűszerezve. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a jelenlegi országos méretű helynévjuttó mozgalom Pesty Frigyes 1864-es helynévgyűjteményénél régebbi adatot nem vesz figyelembe.

Figyelemre méltó, hogy az akatolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek említik a templomok védőszentjét, vagy ha a szent tiszteletéről nem is beszélnek, elmondják, hogy egykor a templom kinek tiszteletére volt szentelve. Kollányi Ferenc írja a hazai hitújításról szóló munkájában, hogy hihetetlennek tűnik fel előtte, de a vizitáló katolikus főesperes sok esetben maga sem tudta eldönteni, hogy a plébános megőrizte-e hitét, vagy nem.⁷ Az új hitet követő papok sok helyen csak a visszaéléseket megszüntetni óhajtották, továbbá megmaradt a mise, a szentségek kiszolgáltatása, a halottakért való imádkozás és a szentek tisztelete is. Ezt írja például Szatmári István érsekújvári református lelkész 1656-ban: „Templomukat mostan újítottuk meg, de az embereknek keménysége, régi szokásunk követelése miatt az oltárt mégsem hordhattuk ki, noha bizony mind közönséges helyen mind magánosan rajta eleget voltunk, s az oltár ellen szóltunk.”⁸ Nyilvánvaló, amennyiben az akatolikusok templomuk védőszentjét emlegetik mondjuk az 1600-as évek vége felé, akkor török előtt épült katolikus templomokról van szó. Nagyon jól tudjuk, hogy a török idők alatt sem katolikus, sem református nem folytathatott kőépítkezést, ilyenről nem is hallunk a forrásokban. Annál többször találkozunk viszont a református és evangélikus lelkészekkel, akiknek legtöbb egyházközség esetében a XVII. század elejétől folyamatos névsora maradt fenn.

⁶ THURY ETELE: Kis Bertalan és Musay Gergely dunántúli ág. hitv. ev. püspökök egyházlátogatási jegyzőkönyve 1631—1654. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 6 (1907) 11—193. (eredetije OSZK Kt. Fol. Hung. 206.; 1798-as hibás másolata uo. Quart. Hung. 1393.; 1799-es másolata EOL III. e. 11. számon).

⁷ KOLLÁNYI FERENC: Képek a hazai hitújítás idejéből. Magyar Sion, új folyam 5 (1891) 841.

⁸ THURY ETELE: A dunántúli ev. ref. egyházkerület története I. Sopron 1911. 476.

⁹ Az 1599—1601. évben adót fizető Sopron-, Zala-, Vasvármegyei lelkészek névsora. Magy. Prot. Egyht. Ad. 7 (1908) 103—107., továbbá ZOVÁNYI JENŐ: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. Magy. Prot. Egyht. Ad. 13 (1929) 5—141.: e terjedelmes lista az Országos Levéltár „Regesta decimarum” anyagából származik, de sajnos nem teljes értékű, mert a szerző csak az általa akatolikusnak ítélt lelkészeket vette bele. L. még BOROVSKY SAMU: Tiszántúli ev. ref. papok. Történelmi Tár 1898. 621—652.

A református és evangélikus levéltárakban található terjedelmes lelkészjegyzékek⁹ arról győznek meg, hogy ezeknek az egyházközségeknek jó állapotban levő régi, katolikus eredetű templomaik voltak.

E rövid kitérével csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy az akatolikusok összekötő kapcsot képeznek a XV. és XVIII. század között, és levéltáraik ontják az adatokat középkori templomainkról, amelyek sokszor közel kétszáz esztendő református vagy evangélikus használat után a XVIII. században ősi védőszentjükkel bukkannak fel ismét.

Az evangélikus és református egyházlátogatási jegyzőkönyvek nagyrészt közöletlenek, kivéve Kis Bertalan és Musay Gergely 1631-től 1654-ig Vas, Sopron és Veszprém megyében végzett egyházlátogatásait,¹⁰ valamint Csulyak István zemplémi egyházlátogatásait a XVII. századból.¹¹

Természetesen mennyiségüknél fogva is, a katolikus vizitációs jegyzőkönyvek nyújtják a legbőségesebb forrást, a jelenlegi Magyarország területére mintegy 300 000 oldal terjedelemben. A legelső katolikus vizitációs protocollumok egészben vagy kivonatossan már közöltek, így a pécsi,¹² veszprémi,¹³ győri,¹⁴ esztergomi,¹⁵ és váci.¹⁶ Nin-

⁹ L. fentebb, 6. jegyz.

¹⁰ ZOVÁNYI JENŐ: Miskolczi Csulyak István zempléni ref. esperes (1625—1645) egyház látogatási jegyzőkönyvei. Történelmi Tár 1906. 48—102., 266—313., 368—407.

¹¹ KARÁCSONYI J.—RAPAICS R.—LUKCSICS J.: i. m. IV. 26—27., 71—76. tartalmazza a pécsi egyházmegyei 1542. évi plébános-összeírást. Az 1557-es plébános-összeírást Koller nyomán közli VÁRADY FERENC: Baranya múltja és jelene II. Pécs 1897. 411. Az 1714. évi pécsi zsinatra összeírt templomok jegyzéke PÉTERFFY, CAROLUS: Sacra concilia... Pars II. Posonii 1742. 414—417. Az 1721-es canonica visitatiót Bohuss kanonok végezte, anyagát több vizitával együtt feldolgozta BRÜSZTLE, JOSEPHUS: Recensio universi cleri dioecesis Qu. Ecclesiensis I—IV. Pécs 1874—1880. A Domsics-vizitát kiadta MERÉNYI FERENC: Domsics Mátvás egyházlátogatása (Canonica Visitatio) Baranyában 1729-ben. Pécs 1939.

¹² Az 1542-es plébánia-összeírást közli KARÁCSONYI J.—RAPAICS R.—LUKCSICS J.: i. m. IV. 133—142., pécsi egyházmegyei plébániákkal keverten. Az 1544-es összeírást ugyanitt találhatjuk a 331—332. oldalon, az 1550-est V. 455—461. Az 1554-től kezdődő vizitációkat közli PFEIFFER JÁNOS: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai 1554—1760. Veszprém 1947., valamint MESZLÉNYI ANTAL: Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök (1842—1849) egyházlátogatása 1845—1846-ban. Veszprém 1941. és HORVÁTH JÓZSEF: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Somogyvárról és leányegyházairól. A Somogyi Múzeumok Közleményei 2 (1975) 235—248.

¹³ HÁZI JENŐ: Die kanonische Visitation des Stefan Kazó Archidiakon von Eisenburg-Vasvár in Burgenland Teil des Komitates Eisenburg in den Jahren 1697—98. Burgenländische Forschungen 37. Eisenstadt 1958. Uő.: Die kanonische Visitation des Peter Tormassy Archidiakons von Eisenburg aus dem Jahre 1674. Burg. Forsch. 45. Eisenstadt 1961. BUZÁS, JOSEF: Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert. Teil I—IV. Burg. Forsch. 52—55. Eisenstadt 1966—1969. EBENHÖCH FERENC: Győrmezei egyházállapotok 1698-ban. Magyar Sion 7 (1869) 410—427., 499—512., 576—592., 654—676.: ugyanennek ismételt kiadása sok hasznos jegyzettel VARGA IMRE: A győri székesegyházi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1698-ból. Arrabona 13 (1971) 177—221. Uő.: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1696—97-ből. Arrabona 14 (1972) 283—315. LŐRINC IMRE: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyve 1659-ből. Arrabona 16 (1974) 233—241.

¹⁴ Az egyházmegye egy részének XVI. századi plébánia-összeírása: KARÁCSONYI J.—RAPAICS R.—LUKCSICS J.: i. m. IV. 36—37. Az 1701. évi. Esztergom vármegyei egyházlátogatás kiadása NÉMETHY LAJOS: Egyházi vizsgálat Esztergom vármegyében 1701-ben. Esztergom 1896. Az 1732-es és 1755-ös Esztergom megyei vizitációkat VILLÁNYI SZANISZLÓ közölte: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Esztergom 1891.

¹⁵ A váci egyházmegyéhez tartozó Nógrád vármegyei plébánosok jegyzéke megtalálható: KARÁCSONYI J.—RAPAICS R.—LUKCSICS J.: i. m. IV. 176—177. Pongrácz püspök „Informatio...”-jának eredetije Bécsben van, 1773-as másolata Vácott a Püspöki Levéltárban a canonica visitatiós anyag első kötete „Informatio super statu Dioecesis Vacensis. Visitatio Canonica de Anno 1673/74. Georgii Pongrácz episcopi vacensis” címmel. Kiadta MEZŐSI KÁROLY: A váci egyházmegye a török hódoltság idején. Kinkunfélegyháza 1939. L. még RAJZ MIHÁLY: Egyházmegyénk a török uralom

csenek kiadva az egri egyházmegye jegyzőkönyvei, a Heves megyei műemléki kötetekben részben ezeket is igyekeztek felhasználni. Még csak adataink sincsenek a váradí egyházmegye vizitációs jegyzőkönyveiről, amelyek hollétéről az Erdélyben élő kutatók sem tudnak. A Csanád egyházmegyei anyagot sem ismerjük, a Csanád egyházmegyei plébániákról írott munkájában Szentkláray Jenő sem használta fel a múlt század végén.¹⁷ Nem tudjuk, hol vannak a legelső kalocsai jegyzőkönyvek, amelyek Csáky Imre érsek idejében készültek 1716—1728 között, s korábban a Csáky család szepesszentségi levéltárában őrizettek.¹⁸

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatainak tanulmányozása alapján biztosan kimondhatjuk, hogy török előtti, azaz középkori templommal állunk szemben, ha a XVIII. századi leírás a szentélyt boltozottnak, a hajót pedig deszkamennyezetűnek írja le. Némi zavart kelthet, hogy az újkori források külön beszélnek a templomról és külön a szentélyről. Ez természetesen magyarázza azt az ellentmondást is, hogy újonnan, alapjaiból épült templomról olvasunk, holott például ma is áll a középkori szentély. Ugyanez vonatkozik a fatemplomokra, pontosabban a fából épültnek mondott templomokra, amikor is fából volt a templom, azaz a hajó, a szentély pedig régi maradt, kőből volt. Különös, ha XVIII. század elején épültnek mondott templomról azt halljuk 10—20 év múlva, hogy közel áll az összeomláshoz. Nemkülönböztetve régi építményre utal, ha a XVIII. század első felében hiányos felszerelésű templomról olvasunk, ami azt a benyomást kelti, hogy a templom előbb megvolt, mint a felszerelés, azaz régi templomról van szó, s berendezése már elpusztult. Elgondolkodtató az is, ha egy plébánia megszervezéséről hamarabb hallunk, mint magáról a templomról. Ebből ugyanis arra gondolhatunk, hogy a templom a parochia felállításkor már létezett, és nem tartották szükségesnek, hogy róla is külön szót ejtsenek. Nem tekintették a vizitátorok templomnak az elpusztult egyházi épületeket, még akkor sem, amikor a nép emlékezett régi védőszentjére vagy a búcsú napjára is. Ebben az értelemben valóban szó szerint vehető, ha újonnan épült templomról tesznek említést, és érthetővé teszi azt, hogy miért választanak új védőszentet.

Látható tehát, a canonica visitatiókban szereplő megfogalmazásokkal óvatosan kell bánnunk; értenünk kell pontos terminológiájukat.¹⁹

A XVIII. század közepétől az egyházlátogatási jegyzőkönyvek egyre terjedelmesebbek, sőt terjedősebbek, és a század vége felé egy-egy parochia leírása eléri a száz oldalt, mivel legtöbbször a plébániai irattárban talált fontosabb iratokat is kimásolják. Továbbra is a templom állapotának leírása teszi ki az első fejezetet, amit követ a parochia személyi és gazdasági viszonyainak leírása. A későbbi váci egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyvekben külön tétel foglalkozik a parochia eredetével, sokszor felbecsülhetetlen községtörténeti adatokat szolgáltatva. Több egyházmegyében rendszeresen felemlítik a szülésznöket. A plébániai könyvtár könyveiről is részletes jegyzék szokott szerepelni, nem egy könyvtörténeti ritkasággal. A földesúr, illetve patrónus

végén. Vác 1943. Sok vizitáció adatait feldolgozta CHOBOT FERENC: A váci egyházmegye történeti névtára I. Vác 1915. Művészettörténeti tanulságokkal szolgál az 1697—1746. évek közé eső vizitációs jegyzőkönyvek alapján BARANYAI BÉLÁNÉ: Adatok a magyar falusi templomok berendezéstörténetéhez. Művészettörténeti Értesítő 3 (1954) 265—269. Az összes váci egyházmegyei canonica visitatio felsorolása év, vizitátor megjelölésével: KARCSU ANTAL ARZÉN: Vác város története V. Vác, 1885. 52—55.

¹⁷ SZENTKLÁRAY JENŐ: A Csanád-egyházmegyei plébániák története I. Temesvár 1898.

¹⁸ Csáky érsek 1716., 1722. és 1728. évben végeztetett kánoni látogatást a kalocsai egyházmegyében Barbácsi Ferenc útján. HEGEDŰS ANTAL: Patáchich Gábor kalocsai érsek élete és restaurációs tevékenysége. Bp. 1954. 46. Kézirat a Kalocsai Ér. Lt.-ban, MS 551. sz.

¹⁹ Ehhez jelentős segítséget nyújt VARGA IMRE: A Canonica Visitatio értelmező szótára. Vigilia 43 (1978) 200—204., 270—273.

megnevezésén kívül a hívek nemzetiségi és erkölcsi viszonyairól is mindig tájékoztatnak. A veszprémi egyházmegye területén a XVIII. század második felében a híveket név szerint is összeírják koruk, vallásuk feltüntetésével. Ennek segítségével olykor hézagosságot pótolhat a kutató. Természeti csapásokról, járványokról, földrengésekről, tűzvészről, árvízről, aszályról gyakran hallunk a jegyzőkönyvekben.

A parochiák alá rendelt filiális helységeket ugyanazon szempontok szerint írják le, mint az anyaegyházat, nagy figyelmet szentelve itt is az akatolikusoknak és vallásgyakorlatuknak. Feljegyzik a területre eső elpusztult templomokat, sőt néha római, törökkori építmények maradványait, és ennek óriási településtörténeti jelentőséget kell tulajdonítanunk, mert a forrás hiteles és pontos.

Az újkori egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján aránylag jó keresztmetszetet kaphatunk középkori templomainkról. Sajnos, egyes földrajzi területekre még ebből a konszolidált időszakból sem teljesek adataink. Az egész Duna—Tisza köze az 1780-as évekig néhány katolikus és református parochiát képezett csupán, amint a váci egyházmegyei vizitációkból kiderül, s óriási térségeket felölelő leírásuk cseppet sem visz előre a terület jobb megismerésében.

Megállapítható ennek ellenére, hogy az egyházlátogatási jegyzőkönyvek számos gazdaság- és építészettörténeti, valamint történeti földrajzi, demográfiai, sőt egészségügyi vonatkozásban máshonnan be nem szerezhető adatokat nyújtanak, ezért kívánatos lenne tüzetesebb megismertetésük e tárgykörök kutatóival.

Péter Timár

SUR LES PROCÈS-VERBAUX DES VISITES PASTORALES

L'étude analyse le contenu des procès-verbaux à partir du premier qui nous est resté, le premier procès-verbal des visites pastorales en Hongrie, celui de la visite chapitrale d'Esztergom en 1397. L'activité des évêques et plus tard des archidiaques a un passé d'environ 1500 ans et dans l'Eglise orientale et dans l'Eglise occidentale. L'ordre pratiqué des visites pastorales jusqu'à l'époque la plus récente avait été établi par le concile de Trident en 1552. A partir du XVIe siècle, les protestants ont effectué les visites comme les catholiques; ces visites se sont réalisées tous les cinq ou dix ans dans toutes les religions. D'après les protocoles rédigés d'habitude sur place, le chercheur peut recevoir des renseignements précis sur les situations religieuses, matérielles, personnelles des paroisses, sur les fidèles, sur les écoles, sur l'histoire de la ville ou du village et — non pas en dernier lieu — sur l'église même. A propos des églises du moyen âge, l'auteur en arrive à quelques conclusions générales relatives à l'histoire architecturale, et examine tangentiellement le problème de la continuité des titres d'église du moyen âge et de l'âge moderne. Les notes de l'étude contiennent la liste des procès-verbaux des visites pastorales déjà imprimés jusqu'à présent.

Петер Тимар

О ПРОТОКОЛАХ, СОСТАВЛЕННЫХ ПРИ ОБЪЕЗДЕ ЦЕРКВЕЙ

В статье анализируется содержание протоколов, составленных при объезде церквей, начиная с первого дошедшего до нас протокола от 1397 г. во время визита, нанесенного эстергомскую капитулу. Визитация церквей епископами, а позднее архидиаконами имеет полутысячелетнее прошлое как в восточной, так и в западной церквях. Практикуемая система до самого последнего времени объезда церквей была установлена в 1552 г. тридентским собором. С XVI в. по образцу католической церкви визитации у протестансов происходили каждые 5—10 лет. В протоколах, составленных на месте визита, имеются очень важные для исследователей данные о религиозном, персональном и имущественном положении церквей, о верующих, о школах, об истории деревни и города; и, не в последнюю очередь, о положении церквей. В связи с средневековыми церквями автор приходит к некоторым общим выводам об истории архитектуры, и касается вопроса преемственности титулов церквей в средние века и в новое время. В приложении к статье приводится список опубликованных протоколов посещения церквей.